

Köktürkçenin Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi

Ferhat Karabulut*

Özet: Dünyada konuşulan dillerin temelde *tek bir sisteme* dayandığını, söz dizimindeki farklılıkların dönüşümler sonucunda meydana geldiğini ileri süren Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, *Derin Yapı* ve *Yüzey Yapı* kavramları ile dillerin gizli kalan yönlerini aydınlatmaya çalışmıştır. Bu makalede, Chomsky'nin 1950'lerde geliştirdiği *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı* ve 1980'lerde geliştirdiği *Yönetim ve Bağlama Kuramı* ana hatlarıyla tanıtılacak ve sıfat fiil tipolojisi Köktürkçe bağlamında analiz edilecektir.

Bilindiği üzere, Türkiye'de, *sıfat fiil* konusu genelde bir morfolojik olgu olarak değerlendirilmekte ve şekil bilgisi başlığı altında incelenmektedir. Bu çalışmada sıfat fiil bir *yapı* olarak ele alınacak ve *şekil-söz dizimi-anlam* (morfosentaktik-semantik) boyutuyla incelenecektir. Yani sıfat fiil, sadece bir kelime olarak değil, hem kendi yönetim alanında (alt cümle) hem de üst cümlenin yönetim alanında rol üstlenen *morfolojik-söz dizimsel* bir unsur olarak ele alınacaktır. Derin yapıdan yüzey yapıya taşınan *başadın* (nitelenen ad), alt cümledeki görevi ve taşınma sonucunda geride bıraktığı boşluğun pozisyonu tespit edilecek ve ortaya çıkan sıfat fiilli yapının çeşidi belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat fiilli yapı, Köktürkçe, derin yapı, yüzey yapı, dönüşüm, Türkçe, yönetim, bağlama.

Giriş

Bu çalışmada, Türk dilini pek çok dilden ayıran ve kendine has kuralları ile özgün bir oluşum gösteren *sıfat fiilli¹ yapılar* incelenecektir. Bunu yaparken de Noam Chomsky tarafından geliştirilen ve *Evrensel Dilbilgisi* (Uzun 2000) adı altında toplanan dilbilimsel kuramlar, değişik yönleri ile Köktürkçedeki sıfat fiilli yapılar üzerinde uygulanacaktır. Türk dili araştırmacıları tarafından, genellikle *şekil bilgisi* başlığı altında ele alınan ve cümledeki görevi bakımından sınıflandırılan bu önemli yapı, bu çalışmada, söz dizimindeki diğer unsurlarla kurduğu ilişkiler yönünden, *yönetim* ve *bağlama* ekseninde değerlendirilecektir. *Başadın*, derin yapıdaki görevinden hareketle, sıfat fiilli yapının çeşitleri tespit edilecek ve bir sınıflama yapılacaktır.

* Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

Bugüne kadar, Türkiye Türkçesindeki ve tarihi/çağdaş Türk lehçelerindeki fiilimsilerle ilgili pek çok çalışma yapılmış, sıfat fiillerin tanımı, yapısı ve işlevleri üzerinde önemli tespitlerde bulunulmuştur. Köktürkçedeki isim fiiller konusunda ilk ve en önemli çalışmayı Kemal Eraslan yapmıştır. Eraslan, sıfat fiilleri daha çok bir morfolojik unsur olarak ele almış ve öge olarak cümledeki görevleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Eraslan, sıfat fiili, fiilden isim yapan eklerle türediği için *isim fiil* olarak değerlendirmiştir. Gökdağ (1993), doktora çalışmasında, Oğuz Türkçesindeki sıfat fiilleri, kelime ve kelime grupları bakımından ele almıştır. Gökdağ da Eraslan gibi, salt morfolojik bir unsur olarak değerlendirdiği sıfat fiilleri, cümledeki işlevlerine göre incelemiş, taşıdıkları zaman ve aldıkları ekler bağlamında bir sınıflama yapmıştır. Fiilden türediği için zaman eklerini, isim özelliği taşıdığı için isim çekim eklerini alabilen sıfat fiiller, bu özellikleri ile hem Eraslan'ın hem de Gökdağ'ın çalışmalarında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Bu çalışmanın asıl amacı, sıfat fiilleri yeniden tanımlamak ve aldıkları eklerle yüklendikleri zamanlar üzerinde yorumlar yapmak değildir. Ancak bir fikir vermesi ve açıklayıcı olması noktasında, Gencan ve Ergin'in tanımları ile Haig ve Mosel & Hovdhaugen'in konuya bakışlarını ele almakta yarar olduğu kanısındayız. Gencan'a göre, sıfat fiiller, "varlıkları niteledikleri veya belirttikleri için sıfat; nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem sayılan sözcüklerdir" (1979: 380). Sıfat fiilin niteliğinin belirlenmesinde ve işlevinin tespitinde Muharrem Ergin'in ileri sürdüğü görüşler daha sonraki çalışmalara da yol göstermiştir. Ergin'e göre, sıfat fiiller, "nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir... Partisiplerin asıl isimlerden farkı, nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Partisipler zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere karşılayan fiil şekilleridir. Demek ki, partisiplerin bir tarafı isim, bir tarafı fiildir. Onun için bunlara isim-fiil adını veriyoruz. Partisip zaman ve hareket mazmununu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir" (1972: 570). Morfolojik düzeyde yapılan bu iki tanımlamaya karşın, Haig ve Mosel & Hovdhaugen, sıfat fiili, bir yapının önemli bir parçası olarak görürler. Onlara göre, tek başına bir morfoloji söz konusu değildir. Sıfat fiil, diğer unsurlarla birlikte sıfat fiilli bir yapı oluşturur. Böylece, sıfat fiilin içinde bulunduğu ad öbeği (kelime grubu) ve bu öbeğin alt ve üst cümledeki diğer unsurlarla kurduğu ilişki ve yerine getirdiği işlev öne çıkmış olur. Bu iki araştırmacı sırasıyla şu tespitleri yaparlar: "sıfat fiilli yapı, *başad*ı içeren bir ad öbeğidir ve bir niteleyicidir. Niteleyici unsur bir önermeyi ifade eder ve bir tümleç olarak kabul edilebilir. Ben bu cümlesel niteleyiciyi, sıfat fiilli yapı olarak adlandırıyorum" (Haig 1998: 10). Haig'in tespitlerine temel teşkil edecek şekilde bir tanımlama yapan Mosel ve Hovdhaugen'a göre, "Sıfat fiilli yapı, *başada* iki çeşit cümlesel ilişki ile bağlanır: bir yandan sıfat

fiilli yapı *başadı* nitelerken; diğer yandan, *başad*, her ne kadar gerçekte içinde yer almasa da, sıfat fiilli yapı içinde cümlesel bir rol oynar (1992: 631).

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerini sıfat fiiller açısından inceleyen Nesrin Bayraktar ise, artzamanlı ve eşzamanlı karşılaştırmalı bir çalışma yapmış, sıfat fiil eklerinin zaman işlevi yüklenmeleri ve isim yapma özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Sıfat fiili yapısal (söz dizimsel) bağlamda da değerlendiren Bayraktar, karşılaştırmalı bir yöntemle çalışmış, Eraslan ve Gökdağ'a yakın önermelerde bulunmuştur. Türkçe sıfat fiilli yapılarını inceleyen bir diğer önemli araştırmacı da Goeffry Haig'dır. Haig, konuyu, Christian Lehmann tarafından geliştirilen *işlevsel-tipolojik çerçevede* ele alır ve onun gibi sıfat fiilli yapıyı üç boyutta değerlendirir: *isimleşme, nitelendirme ve boşluk oluşumu* (1998: 3). Türkçedeki *sıfat fiilli yan cümleleri* dilbilimsel metotlarla ele alan önemli bir çalışma da Erkman-Akerson ve Ozil (1998) tarafından yapılmıştır. Sıfat fiilli yapının *yan cümle* olarak kabul edildiği bu çalışmada, *İşlevsel Dilbilgisi Kuramı* verilerinden de faydalanılarak özgün bir bakış açısı geliştirilmiştir. Alman dili ve edebiyatı alanında çalışmalar yapan Erman-Akerson ve Ozil, kitabın 1. bölümünde Türkçenin sıfat fiilli üzerinde yapılan geleneksel, yapısal, işlevsel ve karşılaştırmalı çalışmalar hakkında özet niteliğinde bilgiler verirler. Böylece onlar, klasik ve kuramsal bakış arasındaki farkı da ortaya koymuş olurlar. Sıfat fiil konusundaki bir diğer çalışma ise Ulutaş'ın basılmamış doktora tezidir (2002). Tarafımızdan Wisconsin Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan ve Kazak Türkçesinin sıfat fiilli yapılarını Chomsky kuramları ışığında inceleyen çalışmadan da (2003) burada bahsedelim.

Bu makalede, özellikle sınıflama konusunda, Chomsky'nin kuramlarından büyük ölçüde etkilenmiş olan ve Türk dilindeki *Sıfat Fiilli Yapıları* yapısal çerçevede ele alan Robert Underhill'in (1972) görüşleri de yol gösterici olacaktır. Underhill, söz konusu çalışmasında, *Sıfat Fiilli Yapıları, başadın, derin yapıdaki* yerine ve işlevine göre sınıflar ve iki ana gruba ayırır. Bu sınıflama üzerinde aşağıda ayrıntılı olarak durulacaktır. Benzer şekilde, Türkçenin sıfat fiillerini inceleyen Hovdhaugen de (1975), Underhill'in görüşlerine benzer saptamalarda bulunur. Batıda, Underhill ile başlayan Türkçe sıfat fiil çalışmaları, onun takipçileri ve karşıtları tarafından uzun yıllar devam ettirilir ve birbirini takip eden kabuller ve itirazlarla sıfat fiil konusu (bu çalışmaların çoğu çevrilmediği için Türkiye'de bilinmemektedir) etraflıca işlenir. Bu arada, Éva Csató'nun (1996), Türk lehçelerindeki sıfat fiilli yapıları tipolojik olarak inceleyen ve lehçeleri sıfat fiilli yapılara göre sınıflayan makalesini anmak gerekir. Csató, bu çalışmasında, Claus Schönig'in Türkçe tipi sıfat fiil konusunda yazdığı makaleyi (1992/93) temel almıştır. Schönig de sıfat fiilli salt bir morfoloji olarak değil, diğer öğelerle kurduğu ilişki ve bu ilişkiden doğan cümlesel

oluşumlar bağlamında değerlendirmiştir. Sıfat fiilli yapılar konusunda şu isimler de önemli çalışmalar yapmışlardır: Dede (1978), Knecht (1979), Ardalı (1981), Csató (1985), Zimmer (1987, 1996).

Çalışma konumuz Köktürkçe olduğu için, Köktürkçenin grameri üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmış olan Talat Tekin'i ve Muharrem Ergin'i de burada zikretmeliyiz. Köktürkçedeki sıfat fiilli yapıların tespitinde Talat Tekin'in çalışması (2000), cümlelerin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmasında Muharrem Ergin'in çalışması (1988) esas alınmıştır.

Evrensel Gramer ve Teorik Yaklaşımlar

Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, 1957'de dilin yapısı üzerinde durmuş, *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* (*generative-transformational grammar*) adıyla geliştirdiği teori ile Saussure'den sonra dil incelemelerinde bir devrim yapmıştır (bk. Radford 1986, 1992). Daha sonra bu anlayışı biraz değiştirerek geliştirmiş, cümle incelemelerine yeni bir boyut kazandırmıştır (1965). Chomsky, 1981'de *Pizza dersleri* adıyla verdiği bir dizi dersler sonucunda geliştirdiği *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (*Government and Binding Theory*)¹ ile dilbiliminde yeni bir devrim daha yapmıştır. O, bu son kuramı, sonradan *Minimalist Program* (1995) adıyla yenilemiş, kavram ve bakış açısında yeni açılımlar da yapmıştır. Elbette biz burada Chomsky ve onun kuramlarını enine boyuna tartışmayacağız, ancak Köktürkçe *sıfat fiilli yapıların* daha iyi anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi için bazı kavram ve kuralların ana hatları ile sözkonusu edilmesi gerekmektedir.

Chomsky'nin *evrensel gramer* anlayışına göre, yeryüzünde konuşulan bütün dillerin belli bir sistemi vardır. Gerçekte ise bütün diller, tek bir sisteme dayanmaktadır.² Sistemden kasıt en basit hali ile *yapıdır ve yapı* ile de söz dizimi kastedilmektedir. Bu, şu demektir. Bugün, farklı ailelere mensup diller, yüzeyde birbirlerinden çok uzak olsalar da temelde aynı yapılara sahiptirler. Birtakım sosyo-psikolojik ve ekonomik etkenler nedeniyle topluluklar, benzer dilleri, sadece sözlüksel olarak değil, yapısal olarak da farklı hale getirmiş, karşılıklı anlaşılabilirlik oranını düşürmüşlerdir. Bu farklılaşmayı Chomsky, 1957'de yazdığı kitaptan itibaren, dillerin iç yapılarında (söz dizimi ve kelime gruplarında) meydana gelen birtakım dönüşümler ile açıklamıştır. Bu dönüşümlerin ne olduğu ve nasıl gerçekleştiği üzerinde daha sonra duracağız.

Dillerdeki farklılıkların ve benzerliklerin ortaya konması bazı soruları da gündeme getirmiştir. Kafaları meşgul eden bu sorulardan bazıları şunlar olmuştur: Bugün yeryüzünde neden bu kadar çok dil vardır ve neden bu dillerin doğal konuşurları birbirini anlamamaktadır? Neden diller birbirinden farklı söz dizimlerine sahiptir? Bu farklılıklar, dilin doğuşunda mı yoksa daha sonra mı ortaya çıkmıştır? Eğer dünyada sınırlı sayıda dil ailesi (8 kadar büyük, yaklaşık 150 kadar küçük aile) mevcut ise, neden bugün üç-beş bin civarında

dil konuşulmaktadır? Herhangi bir dilin bütün kelimelerini bilmek, o dili anlamak veya konuşmak için yeterli midir? Chomsky, bütün bu soruları, cümle yapıdaki *temsil seviyeleri* (Levels of Representation) ve *ilkeler ve parametreler* (principles and parameters) ile açıklar (Chomsky 1986: Chapter 3). Yani yeryüzündeki bütün diller soyut olarak algılanan bir *Derin Yapı*'ya ve konuşma sırasında gerçekleşen bir de *Yüzey Yapı*'ya sahiptir. Bu iki seviye arasında ise bir taşınım-dönüşüm (ad öbeği taşınımı) söz konusudur. Yani, *yüzey yapı*, *derin yapı*daki bir unsurun taşınması sonucu oluşur. Chomsky, bunu daha sonra *alfa taşınımı* (move α) olarak adlandıracaktır. Yani alfa taşınımı kuralına göre, bir yüzey yapıyı elde etmek için sadece *ad öbeği* değil herhangi bir öge de taşınabilir/taşınmalıdır (Haegeman 1995: 306, 487, 492). Eğer her hangi bir dilin derin yapı ve yüzey yapı gibi birden fazla temsil seviyesi varsa, Türk dilinin de olabilir mi? Türk dilinin bazı yapılarını bu bağlamda inceleyebilir miyiz? Yaptığımız çalışmalar sonucunda Türk dilinin de taşınım ve dönüşüm sonucunda yeni yapılar türettiğini gördük. Bu yapıların başında ise sıfat fiilli yapılar ve edilgen çatılı yapılar gelmektedir.

Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi ve Köktürkçedeki Oluşumu

Yukarıda, *evrensel dilbilgisi*'ne göre temelde bütün dillerin tek bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştık. Yani hem kelime grupları (phrases) oluşturmada, hem de cümle yapılarında bütün dünya dilleri için ortak bir yapı söz konusudur. Bugün, her dilin kendine ait farklı yapılara sahip olması, Taşınım-Dönüşüm (transformation) ile açıklanabilir. Dönüşüm ne demektir? *Dönüşüm*, cümle öğelerinin zaman içerisinde hem kalıcı yer değiştirmelerini, hem de geçici yer değiştirmelerini ifade etmektedir. Yani her dil, temelde ortak bir yapıya sahipken, ihtiyaçlara göre yeni yapılar oluşturur, bu yeni oluşumlar bir dönüşüm ve taşınım sonucunda gerçekleşir. Bu da her dilin iki seviyeli bir yapıya sahip olduğu varsayımını güçlendirir.

Türk dilinde, basit yapı ve yüklemi çekimli bir cümle iken, öge taşınımı ve dönüşümü sonucunda yeni bir yapıya kavuşan sıfat fiilli cümlecikler (relative clauses) dünya dilleri arasında özgün bir nitelik taşır. Bu nedenle dilbilimciler ve Türk dili araştırmacıları, bu yapıya *türkçe tipi sıfat fiilli yapılar* (turkic type relative clauses) adını vermektedirler. Köktürkçe, *isimleştirme* (bk. Lehmann 1986: 675) (nominalization) ve *başad* (bk. Crystal 1992: 162-163, Trask 1999: 116-117) taşınımı olayını gerçekleştirdikten sonra sıfat fiilli nitelemeli yapıyı tamamlar. Bu durumda sıfat fiiller, şekil, söz dizimi ve semantik üçgeni içerisinde incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Bu üç boyutlu bakış açısı çok önemlidir, çünkü sıfat fiiller kullanım esnasında, kelime düzeyinden cümle düzeyine çıkar, sonra da anlamsal açıdan değer kazanır. Soyut *derin yapı*dan, ad öbeği taşınımı sonucu türeyen sıfat fiilli yüzey yapı, başadın taşınmadan önceki işlevine göre adlandırılır. İngilizce, Arapça ve Farsça gibi dillerin aksine, Köktürkçedeki sıfat fiilli bir yapı, bitimli (çekimli) bir fiile sahip bir cümlecik değil, sıfat fiil yapan eklerden birini almış bitimsiz (çekimsiz) yüklemli bir alt cümleciktir.

Bilindiği gibi İngilizce, *relative pronoun* (who, which, that) olarak adlandırılan ve öznenin veya nesnenin yerine geçen kelimelerin yardımıyla ve çekimli fiilli olan bir yan cümle ile yapıyı oluşturur. Farsça sıfat fiilli yapılar ise Türkçeye de geçmiş olan “ki”li yapı ile çekimli fiilli cümleden oluşur. Örnek (1) ve (2)’de İngilizcenin *relative clause* olarak adlandırılan yapıyı nasıl oluşturduğunu görebiliriz. Örnekleri incelerken *italik* yazdığımız unsurların, yan cümlede (derin yapı) hangi unsuru karşıladıklarına dikkat etmek gerekir.

(1) I saw the man [who _____ was coming] “gelen adamı gördüm”
Özne

(2) I saw the book [which you wrote _____] “yazdığın kitabı gördüm”
Nesne

Bu iki örnekte görüldüğü üzere, *italik* yazılmış olan kelimeler, sıfat fiilli yapılarda görev alan ve nitelenen ögeyi başada bağlayan unsurlardır. Cümle (1)’de köşeli parantez içinde yer alan alt cümlelerin öznesi durumunda olan unsur, *who* ile karşılanmış ve alt cümle bitimli bir fiille (was coming), sahip olmuştur. Cümle (2)’de ise, derin yapıda köşeli parantez içinde yer alan alt cümlelerin nesnesi olan unsur (the book), *which* ile karşılanmış ve cümle sonunda olması gerekirken (yerini çizgi ile gösterdik) alt cümlelerin başında yer almıştır. Bu cümle I saw the book you wrote which’ten türeyerek I saw the book which you wrote ___ şekline dönmüştür. Ayrıca üst cümle çekimli bir fiil olarak yönetici görevini üstlenmiştir. Taşınım ve dönüşüm sonucunda meydana gelen bu yapının temel özellikleri, çalışma alanımıza girmediği için tartışılmayacaktır, ancak dönüşümden önce derin yapıda yer alan alt cümlelerin nasıl olduğunu sırasıyla cümle (3) ve (4)’te gösterebiliriz.

(3)a. I saw the man (üst cümle- matrix sentence)

nesne

b. The man was coming (alt cümle-subordinate clause)

özne

(4)a. I saw the book (üst cümle- matrix sentence)

nesne

b. You wrote the book (alt cümle- subordinate clause)

nesne

Burada görüldüğü üzere, cümle (3)’te yer alan ve *italik* yazılmış olan unsurlar ortaktır ve sıfat fiilli cümlecüğün yüzey yapıda nitelendiği unsur olan *the man*, cümle (3b)’de, yani derin yapıda, *özne* görevinde kullanılmıştır. Yine cümle (4)’te *italik* yazılmış olan ve sıfat fiilli yapı tarafından nitelenen unsurlar ortaktır

ve *başad* olarak taşınan-dönüşen unsur olan *the book*, derin yapıda alt cümlelerin *nesnesi* konumundadır. Taşınan ve dönüşen *başad*ın derin yapıdaki işlevi, oluşturulan sıfat fiilli yapıların çeşidini belirlemektedir. Türkçede Robert Underhill tarafından *özne partisipler* (Subject Participles) ve özne dışındaki öğeler anlamında kullanacağımız *Tümleç*¹¹ *Partisipler* (Object Participles) olarak adlandırılan bu çeşit bir sınıflamaya, Köktürkçeden örneklerle aşağıda değineceğiz.

İngilizcenin, Arapçanın ve Frasçanın tersine, Köktürkçede nitelenen *başad*, sıfat fiile dönüşmüş olan unsurun *sağında* yer alır. Örneğin, *adam geldi* > *gelen adam* şekline dönüşür. Yani taşınım sonucunda *Derin Yapının öznesi, nesnesi veya tümleci* görevinde bulunan unsur, derin yapıda bitimli bir yönetici fiil olan kendi yüklemine de aşar ve onun sağına yerleşir. İngilizce ve diğer benzer dillerde ise durum tersine doğru gerçekleşir. Yani cümle (5)'te görüldüğü gibi, *başad* olarak nitelenen unsur (sırasıyla *the man* ve *the book*) *relative pronouna* dönüşerek sağdan sola doğru taşınır ve aslında cümle niteliği taşıyan çekimli bir yapıyı da isme veya ad öbeğine (AÖ) (İngilizce NP = noun phrase) dönüştürür.

5 a. I saw [_{AÖ} *the man* [_T *who* [_{ÇÖ} *was coming*]]]

5 b. I saw [_{AÖ} *the book* [_T *which* [_{ÇÖ} *you wrote*]]]

Burada AÖ ile gösterilen ve köşeli parantez içerisinde yer alan *italik* yazılmış unsur, sıfat fiilli yapıyı (*relative clause*) oluşturur ve ad öbeği olarak üst cümlede (*matrix sentence*) işlev görür. T ile tamlama yığı (*complementizer*), ÇÖ (çekim öbeği) ile çekimli fiil olan alt cümle kastedilmiş ve İngilizcedeki *Inflectinal Pharse* (IP) yerine kullanılmıştır.

Her ne kadar ad öbeği (*noun phrase*) taşınımının yönü İngilizcenin aksine soldan sağa doğru olsa da, Köktürkçede de oluşum benzer şekilde gerçekleşir. Ad veya Ad Öbeği (*derin yapının öznesi veya herhangi bir unsuru*), sıfat fiilli yapıyı oluştururken, asıl yerini (*kaynağını*) terkederek sıfat fiilin sağına (*hedef nokta*) yerleşir. Bunu yaparken asıl yerinde mutlak surette bir iz (*trace*) ve bir boşluk (*gap/empty position*) bırakır. Bu taşınım sonucunda, taşınan unsurun izi veya bıraktığı boşluk ile taşınan unsurun bizzat kendisi (*başad*) arasında bir zincir oluşur. Bu zincir, eş-dizinleme (*co-indexation*) ile boşluğu ve ad öbeğini birbirine bağlar. Köktürkçeye geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılması için, Türkiye Türkçesinden de örnekler verebiliriz. Yukarıda İngilizceden verdiğimiz cümlelerin Türkçe karşılıkları şöyledir.

- (6) a. Ben gelen adamı gördüm
 b. Ben senin yazdığın kitabı gördüm.

Cümle (6a) ve (6b)'de verilen örnekler gerçekte ikişer cümleden oluşmaktadır. Bir üst cümle (matrix sentence) ve bir de alt cümle (subordinate clause)'den oluşan sıfat fiilli yapılar, taşınım-dönüşüm sonucunda yüzey yapıda kullanıma girmişlerdir. Buna göre cümle (6a) ve (6b)'nin sıfat fiilli yapıyı oluşturmadan önceki durumları sırasıyla şöyledir.

- (7) a. Ben *adamı* gördüm. (üst cümle- matrix sentence)
 b. *Adam* geldi. (alt cümle-subordinate clause)
 (8) a. Ben *kitabı* gördüm. (üst cümle- matrix sentence)
 b. Sen *kitabı* yazdın. (alt cümle- subordinate clause)

Görüldüğü gibi (7a) ve (7b)'deki cümlelerde ortak ögeler yer almıştır. Üst cümlelerin *nesnesi* konumunda olan *adam* kelimesi, alt cümlelerin *öznesi* konumundadır ve (6a)'daki sıfat fiilli yapıda bu öge *başad* pozisyonuna yükselerek sıfat fiil tarafından nitelenmiştir. Cümle (8a) ve (8b)'de yer alan cümlelerde ise nesnelere (*kitap*) ortaktır ve sıfat fiilli yapıda bu nesnelere (8b)'deki *başad* olmuş ve sıfat fiil tarafından nitelenmiştir. Peki bu durum nasıl gerçekleşmiştir? Yukarıda değindiğimiz ve İngilizce örneklerinde gösterdiğimiz gibi, cümle (7b)'nin öznesi ile cümle (8b)'nin nesnesi taşınarak sıfat fiile dönüşmüş olan unsurun (sırasıyla *gelen* ve *yazdığın*) sağına yerleşmiş ve bunu yaparken de derin yapıda bir *boşluk/iz* bırakmışlardır. Böyle olunca da taşınan unsur ile geride bıraktığı boşluk arasında *eş-dizinleme* (co-indexation) meydana gelmiştir. Şimdi bu durumu, özne taşınımı yaparak yüzey yapıdaki haliyle yeniden görelim.

- (9) a. Ben adamı gördüm, adam geldi
 (9) b. Ben adamı gördüm > [_{SF} ___ (iz)_i ___ gelen adamı_i]
 (9) c. Ben [_{SF} ___ (iz)_i ___ gelen adamı_i] gördüm.
 (9) d. [_C Ben [_{SF} [_C ___ (adam)_i ___ gel_{di} en] adamı] gördüm.]

Yukarıdaki örneklerde gösterilen taşınım ve dönüşüm ve ortaya çıkan sıfat fiilli yapının izahı ise şöyledir. Gerçekte en az iki ortak öğeye sahip iki cümlelerin ortak öğelerinden birinin nitelenmesi ile oluşan sıfat fiilli yapılar, derin yapıdan yüzey yapıya doğru yönelen bir taşınımın ve dönüşümün sonucudur. Taşınım ve dönüşüm sürecinde öncelikle ortak unsurlar kavramsal olarak beyinde tespit edilmekte ve aynı iki öğeden biri silinmektedir. Çekimli bir fiil iken çekimsiz (veya yarı çekimli) bir fiile dönüşen derin yapının yüklemi,

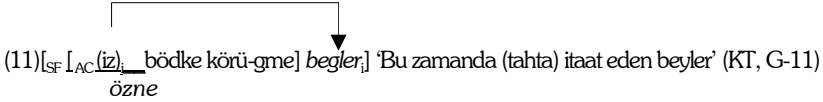
gerekli olan sıfat fiil ekini aldıktan sonra sağına yerleşen *başad* bir sıfat gibi nitelemekte veya tanımlamaktadır. Bu süreçte, ad taşınımından sonra → meydana gelen ikinci önemli taşınım da derin yapıda çekimli bir basit cümle iken, sıfat fiile dönüşen alt cümledir (embedded sentence). (9b)'de _{SF} ile sembolize edilen ve köşeli parantez içerisinde gösterilen unsur, üst cümlede bir öge olarak görev alan sıfat fiilli cümleciktir, *iz* ile kastedilen ise *başad*ın taşınım sonucunda geride bıraktığı boşluktur. Yön gösteren ok (→) işareti ile taşınım olayı ve taşınımın yönü sembolize edilmektedir. Okun başlangıç noktası taşınımın kaynağı ve *başad*ın asıl yeridir, okun ucunun gösterdiği unsur başad'dır ve bulunduğu yer *hedef noktadır* (target position). *İz* ve *başad*ın (adam) yanında yer alan küçük *i*'ler ise *işaret* kelimesinin baş harfidir (aynı zamanda İngilizce *index*'in baş harfi) ve bizim eş-dizinleme olarak tanımladığımız başa işaret eder. Tek bir söz diziminde her iki unsurun *i* ile gösterilmiş olması, boşluğun (gap) ve *başad*ın aynı varlık olmasından dolayıdır. Yani sıfat fiilli yapıda *başad* olan isim *adam*, hem derin yapıda *özne* olarak yer almış, hem de yüzey yapıda sıfat fiilli yapının bir parçası olarak üst cümlelerin bir unsuru gibi görev yapmıştır. Bu da bize sıfat fiilli yapıların iki seviyeli bir düzlemde oluştuğunu göstermektedir. Cümle (9)'da gösterilen ve derin yapının *öznesinin* taşınımı sonucunda oluşan sıfat fiilli yapının bir benzeri de, derin yapının *nesnesinin* taşınımı sonucunda gerçekleşir. Bunu da cümle (10) ile gösterebiliriz.

- (10) a. Ben *kitabı*_i gördüm, [_C sen *kitabı*_i yazdın _{_____}].
- b. Ben [_{SF} sen-in _{_____} (iz)_i _{_____} yazdığın *kitabı*_i] gördüm

Görüldüğü gibi örnek (10a)'da köşeli parantez içerisinde yer alan cümle, alt cümledir ve italik ile yazılmış olan unsur da (*kitap*) yaz- fiilinin nesnesi konumundadır. Örnek b'de gösterildiği gibi alt cümlelerin nesnesi olan *kitap* arkasında bir *iz* bırakarak yaz- fiilinin sağına yerleşmiştir. Bu arada yaz- fiilli, sen öznesinin tamlama eki olan *-nın* ilgi ekini almasından dolayı, Tümleç Sıfat Fiilli yapan *-dık* ekini ve *-ı* iyelik ekini yüzey yapıya taşımıştır. Başka bir deyişle tümleç sıfat fiilli yapıda *-dık* sıfat fiil eki ve onu takip eden *-ı* iyelik eki yer almaktadır. Bu durum elbette sıfat fiilin nitelediği *başad*ın, açıkça ifade edildiği durumlar için geçerlidir. Aksi halde eğer *başad* hedef noktadan da (sıfat fiilin sağından) silinirse ortaya çıkan yapı Başsız Sıfat Fiilli Yapı (Headless Relative Clause Constructions) veya Serbest Sıfat Fiilli Yapı (Free Relative Clause Constructions) olur (bk. Haig 1998) Türkçede, başsız kullanılan sıfat fiil için adlaşmış sıfat fiil kavramı kullanılmaktadır. Böyle kabul edilmesinin nedeni, *başad* yüzey yapıdan silinirken, onun bütün işlevlerini sıfat fiilin yüklenbilmesi ve bu sıfat fiilin isim gibi çekimlenebilmesidir. Sıfat

Fiilli Yapıların tipolojilerini ve Türk dilindeki oluşumlarını genel bir şekilde verdikten sonra, şimdi Köktürkçedeki yapılanışı üzerinde durabiliriz.

Taşınım ve dönüşüm, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Köktürkçe için de geçerlidir ve Türkçe Tipi sıfat fiili yapı'nın özgün örneklerini o dönemden bugüne takip edebiliriz. Köktürkçede de başad, kendi yüklemine yönetim bölgesinden çıkarak alt cümlelerin (AC) dışına yerleşir ve şahıs, iyelik, hal ve çokluk eklerini alarak üst fiilin (matriks fiil) yönetimi altına girer.

Yukarıda görüldüğü üzere, örnek (11)'de de, derin yapıda alt cümlelerin öznesi olan unsur *begler*, taşınım sonucunda körügme sıfat fiilinin sağına yerleşerek başad olmuştur. Köşeli parantez ile gösterdiğimiz ve AC ile işaretlediğimiz kısım alt cümledir ve içindeki (iz) ile sembolize ettiğimiz pozisyon da *begler* kelimesinin geride bıraktığı boşluktur. Boşluğun ve taşınan unsur olan başadın aynı varlık olduğunu göstermek için de *i* eş-dizinleme işaretini kullandık. Bu durumda boşluk ve onun öncülü (antecedent) bir zincir ile birbirine bağlanmaktadır. Örnek (11)'de, *ok* işareti ile bu zinciri ve okun yönü ile de taşınımın sağa (cümlelerin sonuna) doğru olduğunu gösterdiğimizizi bir kez daha vurgulayalım

Sıfat fiilli yapı olarak Köktürkçede kullanılan bu cümlecikçi çekimli bir fiil ile yeniden kurarsak ortaya şöyle bir önerme çıkacaktır.

(12) _[AC] *begler bödke körüdi.* 'beyler bu zamanda (tahta) itaat etti'

Görüldüğü gibi *begler* kelimesi çekimli yükleme sahip olan cümlelerin öznesi durumundadır ve örnek (11)'deki sıfat fiil olan *kör-ü-gme* fiili, *-gme* ekini almadan çekimli halde (*körüdi*) kullanılmıştır.

Bu arada, Köktürkçede sıfat fiil yapımında kullanılan ekler bir göz atalım. Bunlar sırasıyla *-(X)gmA*, *-r/ -Ar/-Ur/ -Ir* (geniş zaman olumlu), *-mAz* (geniş zaman olumsuz), *-DIK*, *-mIS*, *-DAÇI*, *-erkli ve -gUÇI'*dir. Dönüşüm ve isimleşme sonucunda meydana geldiği için sıfat fiil, tam çekimli fiil gibi kabul edilmez. Bu nedenle sıfat fiil, asıl fiilin aldığı ekleri değil, ismin aldığı ekleri alarak kullanılır. Az da olsa zaman özelliği taşıdıkları için *yarı çekimli fiil* olarak adlandırılabilirler. Yine de fiilden çok isme yakın olup *başadsız* kullanıldığı zaman isim gibi çekimlenebilirler. Fiil olma özelliğini kaybettiği için isme yakındır, zaman özelliği taşıdığı için ise fiile yakındır, bu nedenle Türk dili araştırmacıları, sıfat fiilleri fiil ile isim arasında bir yere koyarlar ve geçici hareket adı olarak nitelerler.

Zaman, kişi ve kip açısından *-DİK* ve *-r /-Ar/-Ur/-Ir* gibi bazı ekler daha genel bir kullanıma sahiptir. Örneğin *Kör-ür* [köz] ve *bar-duq* [yir] yüklemle-
rinde olduğu gibi, anlam, kullanım yerine göre değişebilir: ‘gö-
rür/gören/görmüş [göz]’ ve ‘gideceğin/gittiğin/gitmiş olduğun [yer]’ gibi. Eğer
sıfat fiilleşen/isimleşen unsur, iyelik-kişi ekini almazsa, *başad* (hal eki olma-
dan), sıfat fiilli yapının öznesi ile eş-dizinleme ilişkisi içerisinde bulunur. Ör-
neğin:

a. [_(iz)_ *bilig bilmez*] *kişi*, ‘bilgi bilmez kişi’.

b. [*Kişi bilig bilmez*] ‘kişi bilgi bilmez.’ (bu önermeyi yeniden oluşturduk)

Örnek (a)’da, *bil-mez* sıfat fiilinin sağında yer alan *başad* (kişi), örnek
(b)’deki gibi bir yapıda iken özne pozisyonundadır. Yani (b)’de *bilmez* çe-
kimli fiilinin öznesi olan *kişi*, taşınım ve dönüşüm sonucu (a)’da *bilmez* sıfat
fiilinin öznesi olmaktan çıkmış ve üst cümlenin fiilinin yönetimi altına girerek
onun nesnesi veya öznesi olmuştur. Böylece, eş-dizinleme ile boşluk ve kişi
arasında bir bağ oluşmuştur.

Yukarıda, Robert Underhill’den bahsetmiş ve Türkçe tipi sıfat fiilli yapıların
incelenmesinde her ne kadar taşınım ve dönüşümden bahsetmese de özgün
bir terminoloji geliştirdiğini, özne sıfat fiilli yapı ve nesne sıfat fiilli yapı olmak
üzere, sıfat fiilli yapıları iki gruba ayırdığını belirtmiştik. Onun sıfat fiilli yapıları
sınıflamadaki görüşlerini benimseyen fakat adlandırmada ve sınıflamada
farklı kriterler geliştiren Hankhamer ve Knecht de önemli çalışmalar yapmış-
lardır (1973). Türk dilindeki sıfat fiilli yapıları en detaylı tartışan Türkolog ise
Goeffry Haig olmuştur (1998). O da ilk iki Türkolog gibi sıfat fiilli yapıları
sınıflama yolunu seçerek temelde benzer noktalardan bahsetmiştir. Buna
göre Köktürkçedeki sıfat fiilli yapılar da iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Özne Sıfat Fiilli Yapı ve Tümleç Sıfat Fiilli Yapı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, genel olarak, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları da a)
Özne sıfat fiilli yapılar, b) tümleç sıfat fiilli yapılar olmak üzere öncelikle ikiye
ayırabiliriz. Underhill, Türkiye Türkçesi (dolayısıyla Türk dili) için yaptığı
çalışmada şu şekilde bir tanımlamaya ve sınıflamaya gitmişti: “Başad, derin
yapının öznesi olduğu zaman, *-En* tipi sıfat fiilli yapı oluşur; başadın derin
yapıda özne olmadığı durumlarda ise *-DİK* tipi sıfat fiilli yapı ortaya çıkar.”
Underhill’in *-En* ile kastettiği yapı özne sıfat fiiller ve *-DİK* ile kastettiği yapı
da nesne (tümleç) sıfat fiillerdir (1972, bk. Hanghamel 1976).

Köktürkçede de, *-gmA* ve *-Ar/-Ur/-Ir* ekleri ile oluşturulan yapıları, özne sıfat
fiilli yapı olarak kabul ederken, *-DİK* eki ile oluşturulan yapıyı ise tümleç sıfat
fiilli yapı olarak kabul edebiliriz. Sıfat fiil yapan *-mIS* ekini almış olan yapılar
iki durumda da kullanılmaktadır. Yani *-mIS*, kullanım yerine ve kullanım
amacına göre, hem özne sıfat fiilli yapılarda hem de tümleç sıfat fiilli yapılar-

da kullanılmaktadır (bk. Gabain 1988: 51-58). Bir bakıma bu eki, nötrleşmiş çift işlevli sıfat fiil eki olarak adlandırabiliriz.³

(13). Eçümüz apamız tut-muş yir sub idisiz bolmazun tiyin.....(KT, D-19)

Burada geçmiş zaman sıfat fiil eki olan *-muş*, Türkiye Türkçesindeki *-DİK* ekinin işlevini üstlenmiştir. Eğer bu cümle Türkiye Türkçesinde söylenmiş olsaydı önerme şöyle olurdu:

(13)a. Babamız-ın ve amcamız-ın tut-tuğ-u yer su sahipsiz olmasın diye.....

Bu Sıfat fiilin işlevini tartışmadan önce, Köktürkçede *-gmA* ve *-DİK* ekleri yardımıyla nitelenen başadları, derin yapının öznesi ve nesnesi olmaları yönünden tartışıp bir ayırma gitmemiz gerekmektedir.

Köktürkçedeki sıfat fiilli alt cümlede-*DİK*'lı yapının öznesi, ilgi hal ekini almadan kullanılırken, (*Türk Bodun-Ø ille-dük ilin*) Türkiye Türkçesinde sıfat fiilli yapının öznesi ilgi hal ekini alarak kullanılır. İkinci olarak, Köktürkçede sıfat fiil, iyelik ekini almazken (Eraslan 1980: 83), Türkiye Türkçesinde özne ilgi ekini aldığı için sıfat fiilli yönetir ve ona iyelik ekini alma görevini verir. Böylece Tümleç Partisipli Yapılarda, özne, ilgi ekini alarak iyelik eki almış olan sıfat fiil ile yöneten-yönetilen ilişkisine girer. Bu durumu daha açık bir şekilde aşağıdaki cümlelerde görebiliriz. Cümle (14)'de Türkiye Türkçesinden bir tümleç sıfat fiilli yapı örneği verilmiştir.

(14) [SF ___(iz)_i___ kedi-nin ye-dik-i] fare_i < fare kediyi yedi

özne

Burada görüldüğü gibi başad olan fare sıfat fiilli yapının yönetim alanı dışına çıkarak sıfat fiilin sağına yerleşir ve geride bıraktığı boşluk ile eş-dizinleme yaparak bağlanır. Derin yapının öznesi olan kedi kelimesi *-nin* ilgi hal ekini alırken, sıfat fiile dönüşen *ye-* fiilli *-dik* sıfat ekini ve *-i* iyelik ekini almıştır. Köktürkçede ise oluşum böyle değildir. Cümle (15)'te tümleç sıfat fiilli yapıdaki bu farklı oluşumu görebiliriz.

(15)[AÖ [SF(Türk bodun) (kentü-Ø) ___(iz)_i___ ille-dük-Ø] il-in_i] içgını ıdmiş.
[AÖ [SF(Türk bodun) (kentü-Ø) ___(iz)_i___ qaganla-duq-Ø] kagan-ın_i]⁴ yitirü itmış.
(K, D-6)

Nesne

Görüldüğü gibi derin yapının nesnesi olan il ve kagan kelimeleri başad olarak sıfat fiilin sağına taşınmıştır. Ancak bugün kullandığımızın aksine, sıfat fiilli yapının öznesi, ilgi hal ekini, sıfat fiilin kendisi de iyelik ekini almamıştır.

Tümleş sıfat fiilli yapının aksine, bu bitig biti-gme atisi Yollug Tigin (K, G-13) cümlesinde görüldüğü gibi *-gmA* ile kurulan özne sıfat fiilli yapılarda derin yapıdaki alt cümlelerin öznesi, başad olarak taşındığı için, sıfat fiilin oluşumunda ilgi hal ekini alan bir unsur bulunmaz, ilgi hal ekini almış olan bir yönetici olmadığı için de sıfat fiilin kendisi iyelik ekini almadan kullanılır. Bu durum *-An* yapıları Türkiye Türkçesi için de benzer şekilde gerçekleşir.

Cümle (15)'in derin yapısı, taşınım-dönüşümden önce, cümle (16)'daki gibi olmalıdır. Aşağıdaki örneği biz, basit yapı ve çekimli yüklemi olan bir cümle olarak yeniden oluşturduk.

(16). TÜRÜK bodun ilin(-i) illedi, (TÜRÜK bodun) qağanın(-ı) qağanladı.

“Türk halkı kendi öz devletini kurdu, Türk halkı kendi öz kağanını taçlandırdı”

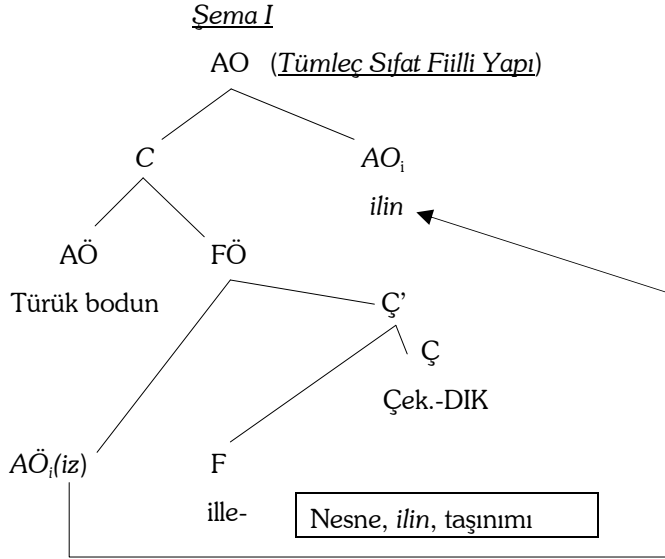
Derin yapıda nesne olarak görev alan isim, taşınarak yüzey yapıda başad pozisyonuna yükselir demiştik. Burada, nesne olan ad öbekleri il ve kagan yan cümlelerin sonuna doğru kaymıştır. Böylece basit yapı ve yüklemi çekimli olan bu cümleler, aşağıdaki gibi bir yüzey yapıda kullanıma sunulmuştur.

(17) [YY [DY TÜRÜK bodun ___ (nesne) ___ ille-dik] il-in]. (*il* derin yapıda nesne)

(18) [YY [DY TÜRÜK bodun ___ (nesne) ___ qağanla-dık] qağan-ın]. (*qağan* derin yapıda nesne)

Yukarıda köşeli parantez sistemi ile verdiğimiz sıfat fiilli yapıların daha iyi anlaşılabilmesi için Chomsky'nin de sık sık başvurduğu bir yöntem olan ağaç modeline başvurmakta fayda vardır. Bu yöntemle hem taşınım ve dönüşüm stratejilerini daha net görebiliriz, hem de yönetim bağlama ilişkisini daha açık tespit edebiliriz. Cümle (19)'da verilmiş olan sıfat fiilli yapının, ağaç modelinde nasıl gözüktüğüne bir bakalım.

(19) a. [_{AO} [_C T_{ür}ük bodun __ (iz)_i __ ille-dik] ilin_i] ıçğını idmiş (K, D-6)

(19) b. T_{ür}ük budun illedik ilin_i < (önerme: [_C T_{ür}ük budunu ilin_i illedi])

Görüldüğü gibi, sıfat fiil eki *-dik*, zaman (geçmiş) ifade etmesi nedeniyle çekimin (Ç) altında yer almaktadır. Bu durumda, sıfat fiilli yapı (alt cümle) bir özneye sahiptir (*Türk Bodun* veya *kentü*) ve boşluk (*iz*) de, fiil öbeğinin (FÖ) altında yer almaktadır. Yani, tümleç sıfat fiilli yapılar alt cümlede öznesi olan yapılardır. Bu nedenle buarada özne, *Türk bodun* olarak açıkça ifade edilmiştir.

Aşağıdaki örnek de ilgi hal eki ve iyelik ekini alma konusunda benzer bir yapı ortaya koyar.

(20) Bar-duq-ø yir-de edgüg ol erinç.

İlgi hal ekinin ve iyelik ekinin eksikliğinden dolayı, bu ve benzeri örneklerdeki alt cümlenin öznesini tespit etmek güç olur. Türkiye Türkçesinde aynı yapı bir önerme olarak sunulmuş olsaydı “var-dığ-ın yer” şeklinde olurdu. Burada görüldüğü gibi fiil *-dik* ekini aldıktan sonra iyelik ve şahıs ifade eden *-in* ekini de almıştır. Köktürkçede özneyi *sen* olarak tespit etmek için metin tami-ri yapmak veya bir çıkarımda bulunmak gerekmektedir. Örneğin; ?(*senin*) *vardığın yerde kazancın şuydu*. Önermesi, örnek (20) için doğru bir önerme mi olur üzerinde düşünmek gerekir.

Bir diğer sıfat fiilli yapı olan özne sıfat fiilli yapıya örnek, aşağıda cümle (21)'de verilmiştir.

(21) Qańım qaǵanıǵ öǵım qatunug kötür-ü-gme Teńri. (BK, D- 20-21)

“Babam Kaǵanı annem hatunu yükselten Tanrı”

Bu yüzey yapının derin yapıdaki soyut oluşumu cümle (22)'de olduğu gibi önerilebilir.

(22)Teńri, qańım kaǵanıǵ öǵım qatunug kötürdi. (Derin Yapı)

“Tanrı, babam kaǵanı annem hatunu yükseltti.”

Cümle (21)'i incelemiden önce, cümle (22)'ye bakılırsa derin yapının öznesinin (dış unsur =external argument) *Teńri* olduğu görülür. Cümle (21)'de nitelenen unsur olan *Teńri*, taşınım-dönüşüm sonucunda asli yerinde bir *iz* bırakarak sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Derin yapının çekimli fiili (*kötür-di*) özne sıfat fiilli yapının eki olan *-gmA'*yı alarak dönüşmüş ve *başadı* nitelemeye başlamıştır. *-DIK* sıfat fiil eki alan bir yapının aksine, *-gmA* sıfat fiilli bir yapıda zaman kavramı belirsizleşmektedir. Underhill'in bakış açısından olay tahlil edilirse, özne taşındığı ve *başada* dönüştüğü için burada *-gmA'*lı yapı tercih edilmiştir denebilir. Köktürkçede dikkati çeken noktalardan biri de *-gmA'*lı yapıların tamamı “işaretsizdir” (unmarked), yani çekim eki almaz, iyelik ilişkisi ile başka bir isme bağlanmazlar. Eğer *-gmA* ile oluşturulmuş bir sıfat fiilli yapının içi incelenirse derin yapının öznesinin yerinin boş olduğu ve bu boşluğun bir zincirle *başada* bağlandığı görülür.

[AÖ [C __ (boş)_i__ kötürü-gme] Teńri_i].

Köşeli parantezin içinde özne, zaman ve görünüş yoktur, ancak özne olan *Teńri*, sıfat fiilin sağında ve derin yapının dışında ortaya çıkmıştır. Eğer *-gmA'*lı sıfat fiillerde bir zaman sözkonusu ise bu zaman, gelecek zaman olmayan başka bir zamandır diyebiliriz. Ancak, sıfat fiilli yapılarda cümlenin asıl zamanını, zaman zarflarının ve/veya üst fiilin zamanının belirlediğini de burada vurgulamakta fayda vardır (bk. Alyılmaz 1994: 85-96).

Özne taşınımı

(23) [C_{[SF}____(iz)_i____qańım qaǵanıǵ öǵım qatunug kötür-(ü)gme] Teńri_i]

Başad, taşınarak kendi yönetim alanını terk ettiği ve üst cümlenin bir ögesi haline geldiği için, yüzey yapıda üst cümlenin fiilinin emri ile gerekli isim çekim eklerini alabilir. Bu eklerden biri de çokluk ekidir.

(24) _____bödkе көr-ü-gme beg-ler.[?keldiler] (KT, G-11) “Bu zamanda (tahta) itaat eden beyler” [?geldiler]

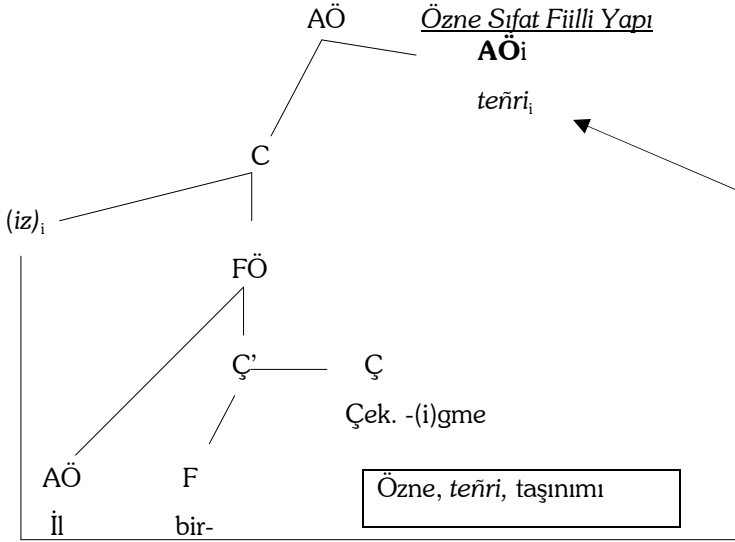
Özne sıfat fiilli yapıların meydana gelişini daha açık görebilmek için ağaç modelini burada da uygulayabiliriz ve bağlama metodunun işleyişini daha net görebiliriz. Şimdi de ağaç modelini cümle (26) için çizelim. Bu cümle derin yapıda, öznesi ve diğer unsurları yerinde olan bir yapıdadır ve aşağıdaki gibi önerilebilir.

(25) [_CTeñri il birdi.]

Şimdi ağaç modeliyle, bu derin yapıdan taşınım ve dönüşüm sonucunda yüzey yapının nasıl türediğini görelim.

(26) [_{AÖ} [_C ____ İl bir-igme] Teñri.]

Sema II

Yukarıda görüldüğü gibi derin yapının öznesi olan *teñri*, kendi yöneticisi olan *bir-* fiilini geride bırakarak yükselmiş ve başad olarak üst cümlede ad öbeğine dönüşen sıfat fiilli yapı ile kullanıma girmiştir. Başad olarak geride bir *iz* bırakan *teñri*, sıfat fiilli yapının dışına çıkarak bir zincir ile alt cümlede bulunan boşluğa bağlanmış ve eş-dizlenme ile aynı varlık olduğunun işaretini vermiştir. Bu nedenle *boşluğun yönetim alanı*, taşınımdan önce çekimli bir fiile sahip olan derin yapıdaki cümledir.

Özne sıfat fiilli yapı kuran bir diğer Köktürkçe sıfat fiil eki de *-DAÇI'*dir. İncelemelerimiz sonucu, bu ekin, tümleş sıfat fiilli yapı kurmadığını gördük. Her ne kadar bir gelecek zaman eki olarak fiilleri çekime soksa da, sıfat fiil sözkonusu olunca, asıl zaman bu eke değil, cümlede bulunan zarflara ve üst

cümlelerin sahip olduğu zamana bağlı olarak değişmektedir. Bu bağlamda gelecek zaman sıfat fiili, iki farklı zaman aralığını karşılamak üzere kullanılabilir. Birisi, geçmişte sözkonusu olan ve üst cümlelerin zamanına bağlı olarak geleceği ifade eden zaman; ikincisi, konuşmanın geçtiği zamana göre gelecekte gerçekleşecek hareketi ifade eden zamandır. Bu bir ölçüde görünüş (aspect) ile ilgilidir ve başka bir çalışmanın konusuna girer. Bu bağlamda aşağıdaki örneklerle yetinebiliriz.

(27) [_{SF} Öl-teçi bodunug] tırgürü igit-ti-m (ÖSF).(KT, D-29) (?DerinYapı:
Bodun ölteçi boltı)

“öl-ecek olan kavmi hayata yükselt-ti-m”

Görüldüğü gibi asli görevi gelecek zaman yapmak olan *-teçi* eki, üst cümlelerin görülen geçmiş zaman ekine bağlı olarak gelecekte olacak bir olayı değil, geçmişte olma ihtimali bulunan bir olayı ifade etmektedir.

(28) Öküş öl-teçi (?başad) anta tirilti. (BK, D-31)

“Ölecek olanın (ölmek üzere olan) pek çoğu (pek çok insan) orada hayat buldu.”

Burada da birleşik cümlelerin asıl zamanı, görülen geçmiş zamandır ve sıfat fiilli yapının zamanı asıl zamana bir görünüş kazandırmıştır.

Başka bir örnekte ise *-DAÇI* asıl işlevi olan gelecek zaman yapma işlevini üstlenir ve üst cümlelerin zamanı da bu yönde şekillenir. Konuşucu, gelecek zamanda olacak veya gerçekleşecek bir olay hakkında tahmin yürütebilir. Konuşucu sahip olduğu ön bilgi, düşünce veya kanısına göre bir tahminde bulunabilir. Aşağıdaki örnekte böyle bir durum sözkonusudur.

(29) Eki üç biñ sümiz kel-teçimiz bar mu ne. (ÖSF) (TO, G-7)

“iki üç bin askerimiz geleceğimiz var mı acaba?”

Burada konuşucu ne kadar askerinin geleceğini bilmemekte, fakat kendi bilgisi ve tahmini doğrultusunda sonraki bir zamanda bir miktar askerinin ya da insanının geleceğini ifade etmektedir. Olay henüz gerçekleşmemiştir. Bu yapıyı başadın durumunu sözkonusu ettiğimiz aşağıdaki bölümde (başsız yapılarda) yeniden ele alacağız.

Başsız Sıfat Fiilli Yapılar

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere sıfat fiilli yapının (cümlecik) meydana gelmesi için özne sıfat fiilli yapılarda en az iki unsura (ör: *ölteçi*₍₁₎ *bodun*₍₂₎ = ölecek halk), tümleş sıfat fiilli yapılarda ise en az üç unsura (*Türük budun*₍₁₎ *illedük*₍₂₎ *ilin*₍₃₎) = Türk halkının illediği ilini) ihtiyaç vardır. Sıfat fiil yapımında *adlaşma* (nominization) sözkonusu olduğu için ve adlaşan sıfat fiil, bir adın

sahip olduğu özellik ve işlevlere sahip olabildiği için, bazı durumlarda (başadın önemli olmadığı veya geneli ifade ettiği durumlarda) başad sıfat fiilin sağından silinir ve yerini bir *iz* bırakarak boşalır. Bu, bir bakıma sıfat fiilin adlaşması olayıdır ve bu şekilde oluşmuş sıfat fiile *adlaşmış sıfat* kavramından hareketle *adlaşmış sıfat fiil* denilmektedir. Biz burada *başsız sıfat fiilli yapı* terimini kullanacağız. Bu yapıya *serbest sıfat fiilli yapı* adını verenler de vardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Haig'ın ve Akerson-Özil'in çalışmalarına bakılabilir. *Başlı (başadlı) ve başsız sıfat fiilli yapıları* şema ile gösterirsek aşağıdaki gibi bir durum ortaya çıkar. Şemalarda gösterilen yapının yer aldığı başlı ve başsız sıfat fiilli cümleler sırasıyla (30) ve (31)'de gösterildiği gibidir.

(30) [_{AÖ}Körür közüm] körmez teg [_{AÖ}bilir biliğim] bilmez teg boltı (K, K-10)
Sıfatfiil başad sıfatfiil başad

(31) Ida taşda [_{AÖ}kalmış] (iz) kubranıp yiti yüz boltı. (TO, B-4)
adlaşmışsıfatfiil başad

Şema III

AÖ (Başlı Ad Öbeği)

A (SF) A (*başad*)
Körür közüm
Başlı sıfat fiilli yapı

Şema IV

AÖ (Başsız Ad Öbeği)

A (SF) A (*iz*)
kalmış (boş)
Başsız sıfat fiilli yapı

Şema IV'de görüldüğü gibi başadın yeri boştur ve geride bir *iz* bırakmıştır. Yüzey yapıda bu şekilde iken gerçekte derin yapıda bu boşluk her zaman doludur ve başad sıfat fiil tarafından nitelenir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi başadın önemsiz olduğu durumlarda dil en az çaba yasasını benimsediği için başadı yüzey yapıdan siler. Bu durumda üst cümlenin fiilli tarafından başada yüklenen görevler doğrudan sıfat fiilin kendisine yöneldiği için sıfat fiil, çokluk ekini, hal ekini, kişi ekini alabilir ve kendisi doğrudan üst fiilin bir ögesi (yönetileni) olur. Bu durumda dış unsur özne (external argument) veya iç unsur tümleç (internal argument) olup olmamasına göre hal eklerinden uygun olan birini alır. Yönetim ve Bağlama Kuramı'nın Hal Süzgeci (Case Filter) kuralına göre, yönetici unsur, her bir ögeye bir hal eki yükler, böylece her ad bir hal ekine sahip olur. Cümlede yer alan "her ad (ad öbeği) hal ekini alarak kullanılmak zorundadır" (Valin 2001: 196). Eğer başsız sıfat fiil, üst (matriks) cümlenin öznesi konumuna yükselirse, matriks fiilin zamanı tarafından yalın hal eki almakla görevlendirilir. Eğer üst cümlenin iç unsuru (tümleç) olursa, matriks fiil tarafından yalın halin dışında kalan diğer hal eklerinden uygun olanı almakla görevlendirilir. *Yönetim ve Bağlama Kura-*

mı'nın hal eki kuralına göre⁵ cümlelerin dış unsuru (external argument= özne) *yüklem*in zamanı tarafından yalın hal eki almak üzere görevlendirilir. Ayrıca, dış unsur, fiilin bizzat kendisi tarafından (theta role) ile görevlendirilir. Cümlelerin özne haricindeki unsurları, fiil öbeğinin altında kaldıkları için, bizzat *fiilin kendisi* tarafından yalın hal dışında kalan diğer hal eklerinden uygun olanları görevlendirilirler (Haegman 1995: 159-164 vd.). Aynı yüklem, bu iç unsurlara yapan/eden rolü (theta role) olarak nesne veya tümleş (patient veya theme) görevlerinden birini de yükler.

Kısaca söylemek gerekirse, eğer *başad*, taşıyım ve dönüşüm sonucunda meydana gelen *yüzey yapıdan* da silinir ve bunun sonucunda meydana gelen boşluk, *başadın kaynağı* (asıl yeri) ile bir bağ kurarsa ortaya çıkan sıfat fiilli yapıya *başsız sıfat fiilli yapı* denir. Bu durumu Köktürkçeden vereceğimiz diğer önemli yapılarda da açıkça görebiliriz.

İncelememiz sonucunda vardığımız önemli bir sonucu burada zikretmekte fayda var kanısındayız. Elimizdeki veriler doğrultusunda baktığımızda, Köktürkçede, tümleş sıfat fiilli yapıların, başsız sıfat fiilli yapının oluşmasına izin vermediğini görüyoruz. *-DİK* sıfat fiil ekini almış olan tümleş sıfat fiilli yapı, her zaman *başad* ister ve *başadsız* kullanıma girmez. Aynı durum, bir *özne* sıfat fiilli yapı oluşturan geniş zaman olumlu eki *-Ir/ -Ur* ve olumsuzuz *-mAz* için de geçerlidir. Bu istisnalar dışında diğer bütün özne sıfat fiilli yapılarda başsız kullanımlar mümkün olmaktadır. Örneğin özne taşıyım yapılarında, *-GmA* sıfat fiil eki ile kullanıma giren sıfat fiil, başadsız kullanılabilir: *kurıgaru barıgma_ø_ bardıg: Batiya giden__ gittin.* (KT D 24); *içikigme_ø_ içikdi bodun boltı ölügme_ø_ ölti: Teslim olanlar__ teslim oldu; (bizim) halkımız oldu; ölenler__ öldü* (BK, D 37). Türkiye Türkçesinin sıfat fiilli yapıları hususunda Goeffry Haig'in tespitlerini Köktürkçe için de yapabiliriz. Ona göre, özne sıfat fiiller nitelemeli olarak kullanılabilirler gibi, adlaşmış baş (nominal heads) olarak da kullanılabilirler. Nitelemede mutlak surette bir *başadın* bulunması gerekir. *Başadın* olmadığı yerlerde *yüzey yapıda* nitelemeden açıkça bahsetmek biraz zor olmaktadır. Başsız sıfat fiilli yapılarda ise doğrudan bir isimle muhatap olur gibiyizdir. Haig'e göre, "başadsız bir sıfat fiilli yapıda, fiil ilkel isimlerin (prototypical nouns) taşıdığı ortak özellikleri taşımaktadır" (Haig 1998: 39). Yukarıda değindiğimiz gibi başsız sıfat fiiller ilkel bir isim gibi iyelik, kişi veya çokluk ekini alabilmektedir. Aşağıda cümle (32)'de bu duruma uygun bir örnek verilmiştir. Cümlede sıfat fiil *-mız* çokluk birinci şahıs iyelik ekini alarak *başadın* görevini üstlenmiştir.

(32) Eki üç biñ sümiz,[SF [C __(iz)i__kel-teçi-miz] __(iz)i_]bar mu ne. (TO, G-7)
"iki üç bin askerimiz geleceğimiz var mı acaba?"

Görüldüğü gibi, burada derin yapının öznesi iken taşıyım *yüzey yapıda* *başad* olan unsur tekrar silinerek yerini boş bırakmış, alması gereken çoğul birinci

şahıs iyelik ekini sıfat fiilin üzerine bırakmıştır: *kelteçi -miz _____*. Her ne kadar taşınan isim tarafından geride bırakılan iki boşluğun eş-dizinleme (i) ile birbirine bağlandığını kabul etsek de biz, yönetim ve bağlama kuramı'na göre, gerçekte bu bağlamayı yapamayız, çünkü elimizde taşınan unsurun ne olduğu ile ilgili somut deliller yoktur. Aynı zamanda sıfat fiile getirilen iyelik eki *-miz* bizim böyle bir yeniden kurgulama işlemini yapmamıza engel olmaktadır. Yani biz, cümle (33)'te yaptığımız gibi başsız olarak kullanılan cümle (32)'yi yeniden oluşturamayız. Burada matriks (*) işareti bu yapının sorunlu olduğuna işaret etmektedir.

(33) Eki üç biñ sümiz, kelteçimiz (*bodun*) bar mu ne?

Fakat, varsayım yaparak, sıfat fiilden sonra gelen unsurun bir isim olduğunu, gelme işlemini yapacak olanın [+canlı, +insan, +grup] olduğunu kabul ederek, boşluğu cümle (33)'te olduğu gibi *bodun* ad öbeği ile doldurabiliriz. Fakat yine de taşınan asıl unsurun *bodun* olduğundan emin olmayabiliriz. Burada dikkat etmemiz gereken bir diğer nokta ise, cümle yeniden yapılandırılırken (33)'te izlenen yolun Türk dili bağlamında dil bilgisel olmayabileceğidir. Yani bugünkü Türkçe dilbilgisi kuralları noktasından bakıldığında, sıfat fiil *-miz* iyelik-kişi ekini almışken, arkasından yalın hal eki almış bir *başad* gelemez. Bu yapı Köktürkçede belki de mümkündür, ancak elimizde bunu gösterecek bir kanıt şimdilik yoktur. Başad konumundan silinen varlık, yüzey yapıda tekrar görünür hale gelince sıfat fiile ödünç olarak verdiği görevleri geri almak zorundadır. Yani burada eğer *-miz* iyelik ekini sözde *başad* tekrar üzerine alabilirse cümle dil bilgisel olur. Bu durum cümle (34)'te bir önerme ile gösterilmiştir.

(34) Eki üç biñ sümiz, kelteçi-Ø *bodun-umuz* bar mu ne?

-GmA ile oluşturulan sıfat fiilli yapılarda, sıfat fiilleşen unsur yukarıdaki örneklerin aksine kişi ve iyelik eklerini almaz. Bu nedenle bu ekle oluşturulan sıfat fiilli yapılar başsız kullanım için çok fazla işlek olamamıştır diyebiliriz. Öyle gözüküyor ki, biz bu ekin üzerine isim çekim eklerinden birini getirsek gereksiz ve yanlış bir iş yapmış oluruz. Gerçekte, özne sıfat fiilli yapılar, sıfat fiilin yönetimi altında özne bırakmadığı için (bizzat özneyi taşıyıp sıfat fiilin yönetimi altından çıkardığı için) sıfatlaşma esnasında ve yüzey yapıda özneye sahip olmazlar. Örneğin:

(35) [_____ qañım qaganıg ögüm qatunug kötürügme] teñri.⁶

“Babam hakanı annem hatunu yükselten tanrı”

Görüldüğü gibi, ismin derin yapıdan silinmesinden sonra, geride bir iz (boşluk) kalmıştır. Derin yapıdaki boşluk yardımıyla biz, burada bir unsurun (is-

min) var olduğunu, sıfatlaşma esnasında bu unsurun taşınarak ve eş-dizilenerek, çekimin (*kötür-* fiilinin etki alanının) dışına çıktığını anlarız. Köşeli parantez içinde çizgi ile gösterdiğimiz yer, *başadın* asıl yeridir ve *başad* bu boşluğa bir zincirle bağlanır, ancak sıfat fiil *-gme* yapılı olduğu için, iyelik-kişî ekini alamaz, böyle olunca da biz derin yapının öznesini tespit etmekte zorlanırız. Bu durum başsız sıfat fiilli yapılar için de söz konusudur. Aşağıdaki örneklere bu bağlamda bakılabilir.

(36) İlgerü barı-*gma* _____ bardıg, qurıgaru barı-*gma* _____ bardıg. (BK, D-19-20)

“Doğuya giden ____, gittin! Batıya giden ____, gittin

İçi-*gme* _____ içigdi, bodun boltı, ölü-*gme* _____ ölti. (BK, D- 37)

“(bana) Teslim olan teslim oldu, millet oldu, ölen öldü”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, sıfat fiilli yapılar başsızsız (başsız) oluşturulmuşlardır. Derin yapının yapan/edeni (agent) cümlelerin gidişinden çıkarılmaktadır. Kim geldi teslim oldu, kim öldü, tam olarak bilemeyiz, ama bağlamdan sözkonusu edilen kişi ya da kişilerin tekil veya çoğul üçüncü şahıslar olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Benzer şekilde, bu örneklerde, yapan/edenin yerini dolduran varlığın, Bilge Kağan’a itaat eden halklar olduğu çıkarımında da bulunabiliriz. Sıfatlaşan fiiller; *barıgma*, *içigme* ve *ölügme*, zaman, kişi ve sayı ifade eden ekleri almamışlardır. Yine sayının tekil mi, çoğul mu olduğu yönünde herhangi bir ipucu da yoktur. Başadın silinmesi nedeniyle, yukarıda, tümleş sıfat fiilli yapılarda değindiğimiz gibi yüzey yapıdaki boşluk ile derin yapıdaki boşluk eş-dizinleme ile birbirine bağlanmaz.

Bir diğer sıfat fiil eki olan *-mIS*’a gelince, görürüz ki, *-gma*’nın tersine, bu ekle kurulan başsız sıfat fiiller iyelik-kişî ekini alabilmektedir. Köktürkçede *-mIS* yapım ekini almış olan sıfat fiiller, çekim ekli veya çekim eksiz kullanılabilir. Görebildiğimiz kadarıyla, *-mIS* eki, özne ve tümleş sıfat fiilli yapıların ikisinde de kullanılan işlek bir ektir.

Makalenin başında da vurguladığımız gibi, bu eki içeren sıfat fiilli yapı hem özne sıfat fiillerde hem de tümleş sıfat fiillerde karşımıza çıkabilmektedir. Bu bağlamda bu ek çift işlevli veya durağan olmayan bir yapıya sahip bir ektir denebilir. Konuşucu bu eki başadlı yapı içerisinde *-DİK* tümleş sıfat fiil eki ile dönüşümlü kullanabilir. Diğer bir deyişle, her ne kadar asıl işlevi özne sıfat fiilli yapılar oluşturmaksa da bazan tümleş sıfat fiilli yapılar da oluşturur. Bu durum şu örnekle gösterilebilir.

(37) [_{sf}Eçimiz *kazgan -mış* bodun] atı küsi yok bolmazun tiyin (BK, D- 22)
“[babamızın *kazan-dığ-ı* halkın] adı sanı yok olmasın diye.”

Burada oluşum tümleş sıfat fiilli yapıda sözkonusu olmuştur. Biz bu cümleyi yeniden kurmak istersek aşağıdaki gibi bir değişim karşımıza çıkabilecektir.

(38) [_{SF}Eçimiz kazan-dık budun.]

Bunun yanında, *-mİS eki*, başsız sıfat fiilli yapı oluşturmada da işlevlik gösterir. Bu durumda, bu eki takip eden bir iyelik-kişi eki *-ı* sözkonusu olabilmektedir. Başsız sıfat fiiller için yukarıda söylediğimiz durumlar bu ekle oluşturulan yapılar için de geçerlidir. Aşağıda, benzer yapılar, başsız sıfat fiilli yapının bu ekle nasıl kurluğunu daha açık göstermektedir.

(39) Anta qal-mış-ı _____ yir sayu qop toru ölü yoriyur ertig. (KT, G- 9)

“geri kalanı(nla) _____ her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun.”

(40) yağ-mış-ı _____ ben ertim. (TO, B- 5)

“katılan-ı _____ ben idim.”

Cümle (40)’ı yeniden kurarsak aşağıdaki gibi bir yapı karşımıza çıkar. Bu tür kullanımlarda sıfat fiil ekinden sonra bir iyelik eki kullanımı sözkonusu olduğu için derin yapıda var olan iye yüzey yapıdan silinse de gizli olarak varlığını devam ettirir. Bu yüzden cümle (40)’ın yeniden kurulmasında parantez içinde isim tamlamasının tamlayanı olan ve ilgi ekini almış olan iyeyi göstermeyi uygun gördük. Sıfat fiil ekinden sonra gelen ve silinen *başadın* yeri ise boş olarak gösterilmiştir. Buna göre yapı şöyle oluşur.

(41) (bodun-ug) yağmış-ı (boş)_ben ertim.

Başad tarafından boşaltılan pozisyonu da doldurmak istersek önerme cümle (42)’daki gibi olur.

(42) Bodun-ug yağmış *kişi-si*_ben ertim.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkçe tipi sıfat fiilli yapılar konusunu klasik yaklaşımların dışında, *şekil-söz dizimi-anlam* (morphosyntactic-semantic) ilişkisi içerisinde ele almaya çalıştık. Sıfat fiili, sözdizimsel bir yapı olarak ele alırken, Chomsky tarafından ortaya atılan ve geliştirilen üretken-dönüşümlü dilbilgisi’nden ve yönetim ve bağlama kuramı’ndan faydalandık. Önemli alt kuramlardan oluşan Chomsky’nin *evrensel gramer* kuramı, temelde bütün dillerin tek bir sisteme sahip olduğunu ve bu sistemin soyut olarak derin yapıda yer aldığını, yeni oluşumların taşınım ve dönüşüm sonucunda ortaya çıktığını ve bu ortaya çıkan yapının yüzey yapıyı oluşturduğunu iddia eder. Bu açıdan bakıldığında dünya dilleri yüzeysel olarak birbirinden ayrılır. Ayrıca her dil taşınım ve dönüşümler sonucunda yeni ve sonsuz yapılar üretir. Chomsky, bu du-

rumu, ilkeler ve parametreler adıyla gündeme taşır ve milli olanla evrensel olanı bu açıdan analiz eder. Biz de bu bakış açısını benimseyerek, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları (alt cümlecikleri) ele aldık. Taşınım ve dönüşümün, bu tarihi Türk lehçesi için de geçerli olduğunu göstermeye ve açıklamaya çalıştık. Underhill, Hankhamer & Knecht gibi Türkologların, Türkçe sıfat fiilli yapılarla ilgili görüşlerinden hareketle, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları, özne Sıfat Fiilli yapılar ve tümleş sıfat fiilli yapılar olmak üzere ikiye ayırdık ve bunlara ilave olarak başsız sıfat fiilli yapıları da inceledik. Ayrıca, partisiplerin, sıfat fiilli yapılardaki yerini/pozisyonunu tespit ederek, dünya dilleri arasındaki tipolojisini analiz ettik. Bu bağlamda, Lehmann tarafından yapılan kapsamlı çalışmalardaki modele uygun olarak, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları, isimleşme (nominalization) etrafında şekillenirken gördük. Böylece, sıfat fiilin, nitelediği unsurun solunda yer alması dolayısıyla (sağa dallanan İngilizce, Farsça gibi dillerin aksine), Köktürkçenin sola dallanan bir dil tipolojisine sahip olduğu gerçeğini kuramsal olarak da göstermiş olduk.

Açıklamalar

1. Chomsky bu teoriyi 1981'den 1999'a kadar geçen süreç içerisinde bazı değişikliklerle yeniden yorumlamıştır. Gerçekte ise 1957'de başlayan süreç, zaman zaman bazı önemli değişikliklerle bugüne gelmiştir. Temelde söylemlerini değiştirmeyen Chomsky, yüzeyde bazı modelleri yeniden değerlendirmiş ve yeni modeller geliştirmiştir. Bunların başında Derin Yapı (Deep Structure) ve Yüzey Yapı (Surface Structure) kavramlarını ve bunların kapsam alanlarını değiştirmesi gelir. Buna göre Deep Structure, D-Structure şeklinde, Surface Structure, S-Structure şeklinde kısaltılarak, S-Structure, *Phonetic Form* (sound=ses) ve *Logical Form* (meaning=anlam) olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Ayrıntı için bk, (Maher & Groves, 2001: 5). Yönetim ve Bağlama Kuramı üzerinde en kapsamlı çalışmayı Liliane Haegeman (1991, 1995) yapmıştır. Teorinin ileri sürdüğü modelleri en basit yapıdan en karmaşık yapıya kadar ele alan bu çalışma, bizim bu çalışmamızda temel kaynak olarak kullanılmış, Chomsky kuramlarının Köktürkçeye uyarlanmasında bu çalışmanın ileri sürdüğü görüşlerden büyük ölçüde faydalanılmıştır.
2. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk, (Haegeman, 1995, 12-16), (Trask, 1999: 329-30) ve (Crystal, 1992: 396-97).
3. Bugün özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde (Kazak, Kırgız) ve nadiren Özbek, Türkmen ve Yeni Uygur Türkçelerinde –GAN sıfat fiil eki hem özne hem de tümleş sıfat fiilli yapılarda kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ise bu ikisini kesin çizgilerle ayırmış, özne için –An, tümleş için –DIK sıfat fiil ekini kullanmayı seçmiştir. Örneğin Kazak Türkçesi'nde *Kel-gen adam* “gelen adam” cümlesi ile *Sen jaz-ğan kitap* “senin yazdığın kitap” aynı sıfat fiil –ğan eki ile kullanılırken, Türkiye Türkçesi'nde *Gel-en adam* ve *Sen-in yaz-dığ-ın kitap* şeklinde farklı ekler tercih edil-

mektedir. Bu durumda Köktürkçede bulunan bir yapıyı Türkiye Türkçesi değiştirmiş olmaktadır.

4. Bu cümlede eş-dizinlemeyi *j* ile gösterdik. Bunun nedeni eş-dizinleme ile birbirine bağlanan unsurları, farklı eş-kodlamalardan ayırmaktır. Yani eş-dizinleme, *i* ile gösterildiği zaman *i* işaretine sahip olanlar bir zinciri, *j* işaretine sahip olanlar bir diğer zinciri oluşturur. Cümle (15)'te boşluk ile *il* kelimesi eş-dizinleme ile bağlanırken, cümle (16)'da boşluk ile *kagan* eş-dizinleme ile bağlanır. *il* ile *kagan* birbirinden farklı varlıklar oldukları için *il* için *i*'yi, *kagan* için *j*'yi kullanırız.
5. Chomsky, dillerde bulunan hal eki'ni (case) morfolojik hal eki ve soyut hal eki (morphological case and abstract case) olmak üzere ikiye ayırır. Hal eki kuralına göre (Case Theory), özne yalın hal eki ile görevlendirilirken, her öge tek bir hal ekini almak şartıyla uygun olan hal eklerinden birini alır. Hal eki kuralı ve hal eklerinin yönetilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bk, (Haegeman, 1995 :155-200).
6. Bu cümleyi [Teñri qañım qaganıg ögüm qatunug kötürdi] şeklinde yeniden kurarız ve görürüz ki derin yapıdaki bu cümlenin öznesi *Teñri* kelimesidir ve taşınarak cümlenin dışına (yani *kötür-* fiilinin yönetimi dışına) çıkmış, sıfat fiilin yönetimi altındaki öznenin yerinde bir *iz* ve boşluk bırakmıştır. Bu durumda cümle (35)'teki yapıda köşeli parantez ile gösterilen derin yapının içinde özne yer almamıştır.

Kaynakça

- Alyılmaz, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Ardalı, R. (1981). “Çağdaş Dilbilim Açısından Ortaçlar”. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Dergisi* 1. Konya.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK yay.
- Chomsky, Noam (1957). *Syntactic Structure*. London: The Hague. Paris: Mouton & Co.
- ____ (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: M.I.T press.
- ____ (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- ____ (1986). *Knowledge of Language: Its Nature. Origin and Use*. New York: Praeger Publisher.
- ____ (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Croft, William (1993). *Typology and Universal*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Crystal, David (1992). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Massachusetts: Blackwell Publish.
- Csató, Éva (1985). “A syntactic Analysis of Participle Constructions in Modern Turkish”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları. 39-56.

- ____ (1996). "A Typological Review of relative clause Constructions in Some Turkic Languages". *Proceedings of 5th International Conference on Turkish Linguistics*. August 15-17 (1990) (ed.). Bengisu Rona. Ankara: Hitit Yayınevi. 28-32.
- Dede, Müşerref (1978). "Why Should Turkish Relativization Distinguish Between Subject and Non-Subject Head Nouns? *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 4. 67-77.
- Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Filler*. İstanbul: İÜEF yay.
- Erkman-Akerson, Fatma ve Şeyda Özil (1998). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1972). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Boğaziçi yay.
- ____ (1988). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi yay.
- Gabain, A.M. (1974). *Altürkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Çev. Mehmet Akalın 1988. *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Gencan, Tahir Necat (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Göktağ, Bilgehan Atsız (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller*, yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi .
- Haegeman, Liliane (1995). *Introduction to Government and Binding Theory*, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.
- Haig, Goeffry (1998). *Relative Constructions in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hankamer, J. (1973). "Unacceptable Ambiguity". *Linguistic Inquiry* 4. 17-68.
- Hovdhaugen, E. (1975). "Relative Clauses in Turkish". *Bilimsel Bildiriler*. Ankara: TDK.
- Karabulut, Ferhat (2003). *Relative Clause Constructions in Kazakh*. University of Wisconsin, unpublished Ph.D. Dissertation.
- Knecht, Laura and Jorge Hankamer (1979). "The Role of Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish". in *Harvard Studies in Syntax and Semantics* V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.
- Lehmann, Christian (1984). *Der Relativsatz. Language Universal series III*. Tübingen: Narr
- ____ (1986). "On the Typology of relative clauses". *Linguistics* V. 24.
- Maher, John and Judy Groves (2001). *Introducing Chomsky*. Cambridge: Icon Books & Totem Books.
- Mosel, U. and E.Hovdhaugen. (1992). *Samoan Reference Grammar*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Radford, Andrew (1986). *Transformational Syntax*. London. New York & Sydney: Cambridge University Press.

- ____ (1992). *Transformational Grammar*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Schönig, Claus (1992/93). "Relativsatzbautypen in den Sogenannten Altaischen Sprachen". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XLVI (2-2).
- Tekin, Talat (2000). *Orhun Türkçesi Grameri*. Sanat Kitabevi. Ankara.
- ____ (1988). *Orhun Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Trask, R.L. (1999). *Key Concepts in Language and Linguistics*. London & New York: Routledge.
- Ulutaş, İsmail (2002), *Relative Clause Constructions in Gagavuz*. unpublished, University of Wisconsin, Ph.D. Dissertation.
- Underhill, Robert (1972). "Turkish Participle". *Linguistic Inquiry*. Vol. III. Çev. Ferhat Karabulut. "Türkçe Sıfat Fiiller" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 3. Sayı 2. 2005
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- Valin, Robert Van(2001). *An Introduction to Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zimmer, Karl (1987). "Turkish Relativization Revisited". *Studies on Modern Turkish Proceeding of the Third Annual Conference on Turkish Linguistics*. Hendrik Boeschoten & Luda Verhoeven. Tilburg: Tilburg University Press.
- ____ (1996). "Overlapping Strategies in Turkish Relativization". *Current Issues in Turkish Linguistics*. Fifth International Conference on Turkish Linguistics 1990, Ankara: Hitit Yayınevi.

The Typology of Relative Clause Constructions in Orkhon Turkic

Ferhat Karabulut*

Abstract: The American linguist, Noam Chomsky, made significant contributions to linguistic research by arguing that all languages in the world derive from a universal grammar and that syntactic differences in languages have emerged through certain transformations. His understanding of deep and surface structures in language has shed light on how languages work. This article first introduces Chomsky's theory of transformational-generative grammar, which he developed in the 1950s as well as his government and binding theory developed in the 1980s. It then analyzes the typology of relative clauses within the context of Orkhon Turkic.

In Turkey studies on relative clauses often employ a morphological approach. This study considers the relative clause as a *structure* instead and analyzes it from a morphosyntactic-semantic perspective. In other words, the study regards the relative clause not only as a word but also as a morphosyntactic element that plays a role both in its own governing domain and in the governing domain of the independent clause. The study looks into the role played by the modified noun transferred from the deep to the surface structure and attempts to determine the typology of the relative clause structure that emerges as a result of this process.

Key Words: Relative clause constructions, Orkhon Turkic, deep structure, surface structure, transformation, Turkish, government, binding, Chomsky.

---

* Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

Типология образования причастий в древнетюркском языке

Ферхат Карабулут*

Резюме: Американский лингвист Ноам Хомский, утверждает что грамматические принципы, лежащие в основе языков, являются неизменными, а различия между синтаксисом могут быть объяснены трансформацией. Он вводит понятия *глубинной и поверхностной грамматических структур* для раскрытия механизма о языке. В настоящей статье, рассматриваются основные принципы теорий Хомского *Теория трансформационных порождающих грамматик (1950)* и *Теория управления и связывания (1980)*, и анализируются типология причастий в древнетюркском языке

Как известно, в Турции тема причастий в основном анализируется как морфологическое явление и рассматривается под разделом морфологии. В настоящей работе, причастие рассматривается как *структура* и будет анализироваться в морфосинтаксическом и семантическом измерении. То есть, причастие будет рассматриваться не только как слово, а как морфологически-синтаксический элемент, который играет роль в матричном и вложенном предложении. Будет рассмотрена функция главного имени в матричном предложении и позиция пустоты, образовавшая в результате перемещения главного имени из глубинной грамматических структуры в поверхностную, и проанализируется тип образовавшегося причастия.

Ключевые Слова: образование причастий, древнетюркский язык, глубинная структура, поверхностная структура, трансформация, турецкий язык, управление, связывание.

---

* Университет им. Джелала Баяра, факультет естествознания и литературы/ г. Маниса
ferhatkarabulut@yahoo.com